SANATSAL ÜRETİM SÜRECİNDE DESENİN İŞLEV VE ÖNEMİ

THE ROLE AND IMPORTANCE OF PATTERN IN THE ARTISTIC PRODUCTION PROCESS

***Orhan ONUK*[1]**

[1]Sanatta Yeterlilik Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Sanat Bölümü, Bileşik Sanatlar Ana sanat Dalı, İstanbul, Türkiye

[1]ORCID ID: 0009-0000-1696-761X

***Ayça TUFAN BAKNALI*[2]**

[2]Doç. Dr. Ayça TUFAN BAKNALI, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Sanat Bölümü, Bileşik Sanatlar Anasanat Dalı, İstanbul, Türkiye

[2]ORCID ID: 0000-0002-5249-9726

ÖZET

Sanatsal üretimin kökeninde desen yer almaktadır. Heykel ve figüratif resmin en temel unsurlarından biri olan desen, tarih öncesi toplulukların mağara duvarlarına bıraktığı izlerle başlamış; Neolitik dönemden günümüze kadar değişim göstererek varlığını sürdürmüştür. Bu çalışmada, desenin sanatsal üretim sürecindeki işlev ve önemi tarihsel, kuramsal ve eğitimsel boyutlarıyla ele alınmaktadır. Tarih öncesi çağlardan Rönesans dönemine, Barok'tan 20. yüzyıl çağdaş sanat pratiklerine uzanan geniş bir perspektiften desen incelenmiş; çizgi, leke, ton ve ritim gibi temel anlatım öğelerinin sanatsal bütünlük içindeki işlevi tartışılmıştır. Bunun yanı sıra anatomik bilgi, altın oran ve insan figürü çalışmalarının desenle olan ilişkisi de ele alınmıştır. Araştırma, desenin yalnızca bir hazırlık aşaması olmadığını, zamanla bağımsız bir anlatım diline dönüştüğünü ve kavramsal sanat pratiklerinde de belirleyici bir yer edindiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak desen; yaratıcı sürecin doğrudan ve aracısız bir dışavurumu olarak sanat eğitiminin ve üretiminin vazgeçilmez bir bileşeni olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Desen, Sanatsal üretim, Resim eğitimi, Heykel eğitimi, Görsel sanatlar

ABSTRACT

Drawing lies at the origin of artistic production. As one of the most fundamental elements of sculpture and figurative painting, drawing began with the marks left by prehistoric communities on cave walls and has continued to evolve from the Neolithic period to the present day. This study examines the function and significance of drawing in the artistic production process from historical, theoretical, and educational perspectives. Drawing is analyzed through a broad perspective spanning prehistoric eras to the Renaissance, from Baroque to twentieth-century contemporary art practices; the function of basic expressive elements such as line, tone, value, and rhythm within artistic integrity is discussed. Additionally, the relationship between anatomical knowledge, the golden ratio, and figure studies with drawing is addressed. The research demonstrates that drawing is not merely a preparatory stage but has evolved over time into an independent language of expression, securing a decisive place in conceptual art practices. In conclusion, drawing remains an indispensable component of art education and production as a direct and unmediated expression of the creative process.

Keywords: Drawing, Artistic production, Painting education, Sculpture education, Visual arts

FULL TEXTS BOOK

GİRİŞ

Sanatsal ifadenin köklerine inildiğinde, her yaratıcı eylemin özünde desenin yer aldığı görülür. İnsanlık tarihinin bilinen en eski görsel ifade biçimlerini oluşturan mağara çizimleri, desenin yalnızca bir teknik

beceri olmadığını; aksine düşüncenin, duygunun ve dünyanın kavranış biçiminin doğrudan dışavurumu olduğunu kanıtlar niteliktedir. Fransız ressam Jean-Auguste-Dominique Ingres'ın " Le dessin est la probité de l'art" (Desen, sanatın namusudur) sözü, bu anlayışı tarihsel bir derinlikle özetlemektedir. Sanatçı bu düşünceyle tuvalin ya da yontulmaya hazır ahşap ve mermerin başına geçer; çizilen sayısız eskiz, gün ışığına çıkarılmayı bekleyen bir dua ve lekesiz bir saflık niteliği taşır.

Desen; yalnızca resmin hazırlık aşaması olarak değil, bağımsız bir anlatım dili olarak da ele alınmalıdır. Tarih boyunca çizgi ile anlatım biçimleri dönemden döneme farklılık göstermiş, her sanat akımının kendine özgü bir desen anlayışı oluşmuştur. Antik Yunan'dan Rönesans'a, Barok'tan Çağdaş sanata kadar uzanan bu süreçte desen; estetik kaygıların, felsefi düşüncelerin ve toplumsal koşulların bir yansıması olarak biçimlenmiştir. Nitekim Pablo Picasso, Alberto Giacometti, Henry Moore, Käthe Kollwitz ve Gustav Klimt gibi çağın önde gelen sanatçıları, üretimlerinin yanı sıra çok sayıda desen çalışması gerçekleştirerek bu disiplinin önemini bizzat pekiştirmişlerdir.

Bu çalışma, desenin sanatsal üretim sürecindeki işlev ve önemini tarihsel perspektif, kuramsal çerçeve ve eğitimsel boyutlar üzerinden bütüncül bir yaklaşımla ele almayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda tarih öncesi dönemden 20. yüzyıla uzanan desen anlayışlarının evrimi izlenmiş; desenin temel anlatım öğeleri ve sanat eğitimindeki yeri ayrıntılı biçimde incelenmiştir.

Tarihin Farklı Dönemlerinde Desen Anlayışı

Tarih Öncesi ve İlkel Topluluklarda Desen

Tarih öncesi topluluklarda sanat, büyüsel bir amaçla üretilmiştir. İnsanoğlu doğaya ve bilinmezliklere bu yolla egemen olmak istemiştir; bu nedenle estetik kaygı, üretimin öncelikli güdüsü değildir. Taş, çakmak taşı ve hayvan kemikleri gibi doğal maddeleri araç hâline getiren bu topluluklara mensup sanatçılar, mağara duvarlarına büyülü anlam yükledikleri resimler çizdiler. Etike'ye (1986) göre söz konusu resimlerde insan figürü son derece çizgisel ve yalın biçimde aktarılmıştır; buna karşın hayvan figürleri büyük bir gözlem gücüyle ve gerçeğe yakın doğrulukta tasvir edilmiştir. Bu durum, dönemin insanının hayvanı kendisinden öte tuttuğuna, başarılı av ritüelinin gerçekleşeceğine duyulan inancı güçlendirmek amacıyla hayvan figürlerine özel önem atfedildiğine işaret etmektedir.

Söz konusu çizimler, desenin işlevsel ve sembolik boyutunu en yalın hâliyle gözler önüne sermektedir: Desen, insanın görünmezi görünür kılma, bilinmezi denetim altına alma çabasının ilk somut ürünüdür. Bu erken dönem örnekleri, desenin teknik bir beceriden çok varoluşsal bir eylem olduğunu ortaya koymaktadır.

Antik Dönemde Desen ve İnsan Figürü

Antik Yunan sanatında, anatominin bilimsel olarak henüz sistematize edilmemiş olmasına karşın, olağanüstü sanat eserleri üretilmiştir. Sanatçılar insan vücudunu görsel gözlem yoluyla derinlemesine kavramışlardır. Hogarth'a (1993) göre bu dönemde Yunan toplumunun spor kültürüne verdiği ağırlık, sanatçılara insan vücudunu çeşitli haraket hallerinde inceleme imkânı sunmuş; bu incelemeler sonucunda resim ve heykelde betimlenen insan figürleri adeta tanrısal bir yüceliğe kavuşmuştur.

Antik çağdan günümüze, sanat yapıtlarının matematiksel ilişkiler çerçevesinde çözümlenmesi geleneği süregelmiştir. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi'ne (1997) göre bir yapıtı oluşturan parçalar ile bütün arasındaki bu matematiksel bağıntılar "oran" kavramı altında ele alınmaktadır. Antik çağdan bu yana güzelliğin ve uyumun matematiksel temeli olarak kabul gören altın oran ya da altın kesit kavramı ise Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi'nde (1997) şu biçimde tanımlanmaktadır: Küçük parçanın büyük parçaya oranının büyük parçanın bütüne oranına eşit olduğu ve "altın sayı" olarak anılan 1.618 değeri taşıyan bu oranın varlığı, söz konusu geometrik biçimde estetik bir üstünlük olarak değerlendirilmektedir.

Roma ve Orta Çağ Sanatında Desen

Roma sanatında anatomi ve perspektife büyük önem verilmemiş; Avrupa'da 7. ve 13. yüzyıllar arasında kilisenin hâkimiyetindeki ülkelerde sanat, mimarlıkla iç içe gelişmiştir. Etike'ye (1986) göre bu dönemde resim kilise duvarlarını ve el yazması kitap sayfalarını süslemiş; konular büyük ölçüde dinsel bir içerik taşırken figürler stilize ve çizgisel bir dille aktarılmıştır.

FULL TEXTS BOOK

Avrupa Orta Çağ sanatının son dönemi olan Gotik sanatında ise vitray resimleri öne çıkmaktadır. Südor'a (2000) göre Gotik sanatında figürlere inandırıcılık kazandırmak amacıyla doğa gözlemine başvurulmuş; figürlerin kutsallık izlenimi uyandırması hedefiyle oranları bilinçli biçimde dönüştürülmüştür. Bu yaklaşım, desenin ve figür çalışmasının salt teknik bir alıştırmadan ibaret olmadığını; aksine belirli bir dünya görüşünü, teolojik bir anlayışı ve estetik bir felsefeyi somutlaştıran bir araç olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Rönesans Döneminde Desenin Bilimsel Temelleri

15. ve 16. yüzyıllarda Rönesans dönemi, Batı sanatının en köklü dönüşümlerine sahne olmuştur. Etike'ye (1986) göre bu dönemde doğa gözlemi ön plana çıkmış, insan figürü bilimsel bir anlayışla incelenmiş ve sanatın merkezine konumlandırılmıştır. Floransalı mimar Filippo Brunelleschi'nin geliştirdiği tek bakış noktasına dayalı doğrusal perspektif sistemi, sanatçılara derinlik ve uzam ilişkilerini matematiksel bir kesinlikle yansıtma olanağı tanımıştır.

Leonardo da Vinci bu dönemin en çarpıcı örneğini temsil etmektedir. Popham'a (1994) göre Leonardo, sanat ile bilimi birleştirerek hem sfumato tekniğini geliştirmiş hem de binlerce anatomi çizimi bırakmıştır. Sfumato, İtalyancada "duman" anlamına gelen "fumo" sözcüğünden türemiş olup tonların birbiriyle yumuşak biçimde kaynaştığı bir tekniği tanımlamaktadır. Leonardo'nun çalışmaları, desenin yalnızca estetik bir eylem değil; aynı zamanda bilimsel bir araştırma ve keşif yöntemi olduğunu gözler önüne sermektedir.

Rönesans dönemi, desenin sanat eğitiminin temel taşı olarak kurumsal bir statü kazandığı dönemin de başlangıcını oluşturmaktadır. Bu dönemde kurulan atölye gelenekleri ve akademiler, deseni sanatçı eğitiminin merkezine yerleştirmiş; bu anlayış yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüştür.

20. Yüzyılda Desenin Dönüşümü

20. yüzyılda çizim, resim gibi öznel bir anlatım aracına dönüşmüş; çeşitli akımların etkisiyle yeni üsluplar kazanmıştır. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi'ne (1997) göre bu dönemde bile desen genel itibarıyla nesneyi incelemenin, gerçeği saptamanın bir aracı olma işlevini korurken resim, sanatçının nihai yorumunu ifade eden bağımsız bir alan olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu ayrım, sanatçıdan sanatçıya ve akımdan akıma göre önemli farklılıklar göstermektedir.

Türkdoğan'a (2014) göre klasik akademik anlayışla yetişen sanatçılar için çağdaş sanat oldukça absürd ve kabul edilemez gelebilmektedir. Sanat okullarında geleneksel anlayışla eğitim gören öğrenciler, güncel sanat sergileriyle karşılaştıklarında mekânda olanları anlamlandırmakta güçlük çekebilmektedir; zira sergilenen çalışmalar, akademik eğitimde öğrendiklerinden belirgin biçimde ayrışmaktadır. Bu durum, sanat eğitimi ile çağdaş sanat pratikleri arasındaki gerilimi gündeme taşımaktadır. Türkdoğan'a (2014) göre post-sanatın normları üzerine düşünen ya da en azından reddetmeden önce onu anlamaya çalışan kurum sayısı oldukça azdır; bu durum sanat eğitiminde yapısal bir sorun olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Desenin Temel Anlatım Öğeleri

Çizgi ve Anlatımsal İşlevi

Pekmezci'ye (1999) göre desenin temel anlatım öğesi çizgidir. Çizgi; nesnelerin maddesel özelliklerini, yönlerini, kavisli ve köşeli yapılarını, aktif ya da durağan niteliklerini betimlemekte kullanılır. Bunun yanı sıra çizgiyi oluşturan kişinin duyumlarını yüzey üzerinde taşıyan en yalın anlatım aracı olma özelliğini de taşır. Desen ve çizgi, yazı gibi bir anlatım ve iletişim aracıdır.

Turani'ye (1998) göre desen; kurşun kalem, uç, tuşe, kömür kalem gibi malzemelerle yapılan, renkli ya da renksiz, tonlu ya da tonsuz çizgi resmi biçiminde tanımlanmaktadır. En geniş anlamıyla desen, çizgi ile anlatımdır; kişinin coşkusunu ve içsel özelliklerini çizgilerine yansıttığı bir etkendir. Bu nedenle çizgi, kişiye özgü ve karakteristik bir nitelik taşır.

Simpson'a (1992) göre desen tekniği çizgisel, lekesel ve tonal desen olmak üzere üç temel başlık altında ele alınabilir. Bu sınıflandırma, sanat tarihine bakıldığında farklı dönem ve akımlar boyunca kendine özgü biçimler kazanan desen anlayışlarını kapsamlı biçimde kucaklamaktadır. Kuramcıların bu farklı

FULL TEXTS BOOK

yaklaşımları, desenin tek bir tekniğe ya da işleve indirgenemeyecek çok katmanlı bir disiplin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Leke, Doku, Ritim ve Bütünlük

Pekmezci'ye (1999) göre desen; eksen içindeki çizgi, leke, doku ve ritim unsurlarını; durgunluk ve hareketlilik gibi zıt nitelikleri bir arada barındırır. Bu farklılıklar bir araya gelerek konuyu ve anlatımı güçlendirir. Desende başarı, değişkenliğe ve çeşitliliğe karşın bütünlüğü ve kompozisyonu koruyan unsurların organizasyonuna bağlıdır. Bu bakış açısı, desenin sezgisel bir eylem olduğu kadar bilinçli bir kurgu ve düzenleme gerektirdiğini de ortaya koymaktadır.

Desenin bu çok katmanlı yapısı, onu diğer görsel anlatım biçimlerinden ayıran temel özelliklerden birini oluşturmaktadır. Bir desen çalışmasında çizginin kalınlık-incelik değişimleri, leke yoğunluklarının ritmi ve beyaz alanın kompozisyondaki ağırlığı, bir araya gelerek özgün bir görsel dil oluşturur. Bu dil; sanatçının bireysel kimliğini, dönemin ruhunu ve kültürel bağlamı aynı anda taşıyabilir.

Desen, Anatomi ve İnsan Figürü

Anatomi Bilgisinin Desendeki Yeri

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi'ne (1997) göre güzel sanatlarda insan vücudu canlandırılırken sayısal kurallara başvurulur. Bu sayısal kurallar vücudun parçaları arasındaki boyutsal oranları ve parçanın tümüyle olan oransal ilişkisini ortaya koymaya yardımcı olur. Söz konusu oran sistemi, Antik Yunan'dan bu yana sanatçıların ideal insan figürünü betimlemelerinde belirleyici bir işlev üstlenmiştir.

Pekmezci'ye (1999) göre antik modelden yapılan çalışmalar, modelin cansız ve durağan yapısı nedeniyle gövdenin yapısını, karakterini, oranlarını ve bağlantı yerlerini araştırmaya elverişli bir ortam sunmaktadır. Üç boyutlu niteliğiyle antik model; üçüncü boyuttaki değişimleri, nesnenin kütlesel etkisini, gövdenin iç formlarını ve hareketsiz görünen gövdenin iç dinamiğini somut biçimde gözlemleme olanağı tanır.

Figür Çalışmalarının Sanat Eğitimindeki Önemi

Pekmezci'ye (1999) göre anatomik yapı özelliklerini desenle anlatma ve tahlil etme, üç boyutlu formların bir araya gelmesinden oluşan organik bütünlüğü kavrama açısından önemli yararlar sağlar. Antik modelden çalışma, öğrencinin bildiklerini sandığı ama yeterince tanımadığı insan vücudunu derinlemesine tanımasına zemin hazırlar. Bu süreçte edinilen bilgi ve beceri, salt teknik bir yetkinlik değil; aynı zamanda görsel düşünme ve analiz etme kapasitesini de besleyen bir deneyim olarak değerlendirilmelidir.

Erzen'e (1997) göre desen, görülen nesnenin sanatçının düşüncesinde duygusal olarak bütünleşmesiyle yüzey üzerinde bırakılan bir ize dönüşmektedir. Bu tanım, anatomik bilginin desene yansımasının yalnızca ölçümsel ya da gözlemsel bir süreç olmadığını; sanatçının zihinsel ve duygusal bütünleşme sürecinin ürünü olduğunu vurgulamaktadır.

Desen ve Sanat Eğitimi

Çağdaş Sanat Eğitiminde Desenin Yeri

Artut'a (2004) göre çağdaş sanat eğitiminin öncelikli amacı öğrenciyi; yaratıcı düşünceye, analiz yapmaya, kavram geliştirmeye ve özgün bir tarz oluşturmaya yönlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda göz eğitimi, doğa incelemesi ve eser incelemesi gibi çalışmalar eğitimin temel bileşenlerini oluşturur. Eğitimin ana ilkesi, kişinin sanat alanında kendi özgün seziş, görüş ve anlayışını geliştirmesine zemin hazırlamaktır.

Artut'a (2004) göre desenin öğretilebilir boyutundan yararlanılırken, öğrencinin doğal evresindeki spontane ifade gücünün dışsal baskılarla yıkılmaması önem taşımaktadır. Aksine, öğrencinin dışavurumsal cesaretinin arttırılarak daha yüksek bir yorumlama düzeyine ulaşması teşvik edilmelidir. Bu denge, desen eğitiminin en kritik ve en kırılgan boyutunu oluşturmaktadır.

FULL TEXTS BOOK

Desen Becerisi ve Güncel Sanat Arasındaki Gerilim

Türkdoğan'a (2014) göre sanat okullarında klasik akademik anlayışla yetişen öğrenciler, güncel sanatı anlama ve yorumlama konusunda ciddi güçlüklerle karşılaşabilmektedir. Sergilenen çalışmaların akademik eğitimden aldıklarıyla hiçbir benzerliği bulunmadığı durumlarda öğrenciler, sanatın eğitim ile olan ilişkisini sorgulamaya başlamaktadır. Bu durum, sanat eğitiminde köklü bir paradigma tartışmasının habercisidir.

Bu gerilim, desenin sanat eğitimindeki yerini salt bir teknik beceri meselesi olarak değil; görsel düşünme, eleştirel bakış ve yaratıcı problem çözme yetkinlikleriyle bütünleşik bir disiplin olarak yeniden konumlandırmayı zorunlu kılmaktadır. Nitekim birçok önemli sanat okulu ve güzel sanatlar fakültesi özel yetenek sınavlarında desene verilen ağırlık, günümüzde de bu disiplinin temel oluşturucu rolünü sürdürdüğünü açıkça kanıtlamaktadır.

Bağımsız Bir Anlatım Dili Olarak Desen

Zamanla desen, resmin yalnızca bir hazırlık aşaması olmaktan çıkarak bağımsız bir anlatım dili hâline gelmiştir. Farklı malzemelerle, resimle ve mekanik ya da elektronik yollarla üretilen imgelerle iç içe geçmiş olan desen; günümüzde kavramsal sanat pratiklerinde de belirleyici bir yer edinmiştir. İnsan, bulunduğu mekânda varlığını çoğu zaman desen aracılığıyla adeta iz bırakır gibi ifade eder; bu yönüyle desen, yaratıcı sürecin doğrudan ve aracısız biçimde ortaya konmasını sağlayan eşsiz bir araçtır.

Pekmezci'ye (1999) göre desen, salt çizimden ibaret sayılmamalıdır; yüzyıllar boyunca birikmiş temel ilkeleri ve uyulması gereken nitelikleri bünyesinde barındıran bir disiplindir. Bu açıdan bakıldığında desen; geçip giden zamanın yıkımından koparılmış bir an ve ele geçirilmiş bir ölümsüzlüktür. Romalı bir deyişle çizgisiz bir gün düşünülemez; bu söz, desenin yaratıcı eylemle olan derin bağını ve vazgeçilmezliğini simgeler.

Çağdaş sanat ortamında desen; performans, enstalasyon ve dijital medya gibi yeni medyumlarla da kesişerek var olmaya devam etmektedir. Bu çok katmanlı varlık biçimi, desenin evrensel ve zamansız bir ifade aracı olma niteliğini pekiştirmektedir. Desenin bu dönüşüm kapasitesi, onu sanat tarihinin en dayanıklı disiplinlerinden biri olarak konumlandırmaktadır.

SONUÇ

Sanatsal üretimin başlangıcında yer alan desen; tarih öncesi mağara çizimlerinden günümüz kavramsal sanat pratiklerine uzanan köklü bir gelişim çizgisi sergilemiştir. Bu çalışmada ele alınan boyutlar bütünüyle değerlendirildiğinde, desenin yalnızca teknik bir beceri olmadığı; görsel düşünmenin, yaratıcı sürecin ve kültürel ifadenin vazgeçilmez bir aracı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tarihsel perspektiften bakıldığında her dönemin kendi özgün desen anlayışını biçimlendirdiği görülmektedir: Tarih öncesi topluluklarda büyüsel bir işlev üstlenen desen, Antik dönemde anatomik gözlemin aracına, Rönesans'ta bilimsel araştırmanın zeminine ve 20. yüzyılda bağımsız bir anlatım diline dönüşmüştür. Bu dönüşüm, desenin dönemin felsefi, toplumsal ve estetik dinamiklerine duyarlı bir disiplin olduğunu kanıtlamaktadır.

Sanat eğitimi bağlamında ise desen; öğrencinin gözlem yetisini, analitik düşünce kapasitesini ve özgün ifade gücünü besleyen merkezi bir unsur olmayı sürdürmektedir. Çağdaş sanat eğitiminin karşı karşıya kaldığı en büyük güçlük, geleneksel desen pratiğinin sağladığı sağlam temeli korurken öğrenciyi güncel sanatın çeşitliliğine ve özgürlüğüne açık kılmaktır.

Sonuç olarak desen; bir yüzey üzerinde çizgiyle anlatım eylemi olmanın ötesinde, insanın dünyayı kavrama, yorumlama ve dönüştürme biçiminin en dolaysız dışavurumudur. Bu temel niteliği, desenin gelecekte de sanatsal üretimin ve eğitiminin merkezinde yer almaya devam edeceğini güçlü biçimde işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

Artut, K. (2004). *Sanat eğitimi kuramları ve yöntemleri.* Anı Yayıncılık.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi. (1997). *Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi (Cilt 1-3).* Yem Yayıncılık.

Erzen, J. N. (1997). *Çevre estetiği.* ODTÜ Yayıncılık.

FULL TEXTS BOOK

Etike, S. (1986). *Kız meslek liselerinde desen.* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Hogarth, B. (1993). *Sanatsal anatomi.* Engin Yayıncılık.

Pekmezci, H. (1999). *Desen.* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Popham, A. E. (1994). *The drawings of Leonardo da Vinci.* Random House Australia Ltd.

Simpson, I. (1992). *Drawing seeing and observation.* A&C Black Publishers.

Südor, G. (2000). *Aynanın gerçeği.* Cumhuriyet Kitapları.

Turani, A. (1998). *Sanat terimleri sözlüğü* (7. baskı). Remzi Kitabevi.

Türkdoğan, T. (2014). *Sanat kültür politika: Modernizm sonrası tartışmalar.* Nobel Yayıncılık.